

РОЗДІЛ III

СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК:94(477)«18/19»

О.Л. Вільшанська
(м. Київ)

ВДАЛИЙ ШЛЮБ В УЯВЛЕННЯХ ГОРОДЯН у другій половині XIX — на початку XX ст. (НА ОСНОВІ ДЖЕРЕЛ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ТА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

У запропонованій статті досліджуються уявлення та упередження городян щодо шлюбу, ставлення до усталеної шлюбної практики, зміни у загальноприйнятих нормах, мотивація для одруження та критерії вибору партнера.

Ключові слова: шлюб, родина, городяни, суспільна думка, уявлення.

В предлагаемой статье исследуются представления и предубеждения горожан, касающиеся брака, отношение их к сложившейся брачной практике, изменения в общепринятых нормах, мотивация для женитьбы и критерии при выборе партнера.

Ключевые слова: брак, семья, горожане, общественное мнение, представления.

The article examines perceptions and prejudices of citizens regarding marriage, their attitudes toward marriage established practices, and changes in generally accepted standards, the incentives for marriage and partner selection criteria.

Keywords: marriage, family, citizens, public opinion, perception.

Зміни, що розпочалися у житті суспільства у пореформений період, позначилися і на шлюбній практиці міського населення України. Насамперед, мова йде про городян середнього достатку, освічені верстви населення, а також про той прошарок, що називався тоді «представники інтелігентних професій». Здебільшого йдеться про людей християнського віросповідання, хоча релігійний аспект шлюбу спеціально не акцентовано.

У запропонованій статті досліджуються уявлення городян про шлюб, ставлення до усталеної шлюбної практики, зміни у загальноприйнятих нормах,

мотивація для одруження та вибору партнера, критерії, за якими визначалося наскільки вдалою є пропонована «партія», та ін.

Як відомо, суспільні уявлення разом з суспільними переконаннями, упередженнями та поглядами становлять елемент масової свідомості, виразником якої є специфічний духовний феномен — суспільна думка, що є суспільним індикатором та дієвим регулятором¹. Оскільки суспільна думка існує у формі групового судження, то і погляди городян на шлюб могли різнитися в залежності від суспільного становища, професійної приналежності, статків, освіти, виховання, традицій в родині, ідейних переконань, віку, тощо. Крім того уявлення про шлюб та родину змінювалися протягом життя й суттєво відрізнялися тоді, коли йшлося про власне одруження і подружнє щастя дітей — вічна суперечка батьків та дітей. Безумовно, мали значення особисті вподобання, тим паче, почуття любові, закоханість, які подекуди змушували діяти всупереч усталеним в суспільстві поглядам. Хоча суспільні уявлення — категорія дещо невизначена та розмита, однак для означеного періоду в міському середовищі суспільна думка важила дуже багато, а подекуди була визначальним фактором для тих чи інших вчинків. «Да, не лехко йти проти старих встанов громадянських в родинному укладі», — писав Є. Чикаленко у приватному листі до В. Винниченка (від 12 квітня 1909 р.) з приводу свого неофіційного другого шлюбу, — «самі собі люде повигадують муки і мучаться ними. Юлія Миколаївна часто згадує Анну Кареніну, і се мене турбує»².

Для вивчення досліджуваної теми якнайпридатнішими видаються джерела особового походження — як-то щоденники, спогади, приватні листи. Адже саме такі матеріали дають змогу відчутти й зрозуміти тонкі нюанси загальноприйнятих уявлень, притаманні конкретному середовищу, які важко відтворити за іншими джерелами. Скажімо, у різних професійних колах уявлення наскільки підходящою є кандидатура для одруження були відмінними. Так, наприклад, історик-медієвіст Д. Петрушевський у приватному листуванні писав своєму другові юності та колезі — В. Піскорському про їх спільного приятеля історика В. М'якотина: «Тепер він одружився і зовсім не так, як слід було очікувати: з молодою, життєрадісною дівчиною, ... захопленою театральним мистецтвом та безтурботним життям, не знаю чи вийде з цього наука, чи вийде з цього щонебудь добре»³. Здавалося б, нічого поганого у любові до театру та мистецтва немає, але, вочевидь, більш прийнятною претенденткою на роль дружини вченого мала б бути особа серйозна, освічена, з поважним ставленням до науки, яка могла б стати йому надійною помічницею.

Незаперечною є інформаційна цінність і творів художньої літератури, в яких відображалось повсякденне життя середнього городянина і де автор передавав через героя свої власні уявлення та погляди своїх сучасників на родину і шлюб. Письменники самі були представниками тієї частини суспільства, про яку йдеться у даній статті. Найчастіше саме в романах та оповіданнях зображуються типові ситуації повсякденного життя, притаманні часу й середовищу, часто знайомі автору з його особистого досвіду та з життя оточення. Герої творів висловлюють поширені в суспільстві думки щодо кохання, проблем родинного

життя, шлюбу та ін. і діють відповідно. Така практика була досить поширеною. Наприклад, Євген Чикаленко в листі до Володимира Винниченка, у відповідь на питання — чи можна використати як матеріал для літературного твору його родинне життя та роман з Ю.М., написав: «Тема, справді, хороша для п'єси, для повісті, романа... Не хотілось би мені, зо всім пережитим, фігурують перед широким загалом. ... Ви можете писати, як Вам видасться кращим, але не слід мене виставлять в моїй матеріальній, соціальній, громадській обстановці, щоб не тикали на мене люде пальцями, а внутрішню мою істоту можете собі використовувати, як хочете...»^{4*}.

На певному етапі життя як жінкам, так і чоловікам належало вступити у шлюб і створити власну родину. Таким було цілком усталене суспільне уявлення, таким був традиційний порядок. «У більшості-то випадків чому люди одружуються? Візьмемо жінку. Соромно залишатися в дівках, особливо коли подружки вже повиходили заміж. Важко бути зайвим ротом в родині. Бажання бути господинею, головною в домі, самостійною дамою. ... До того ж потреба, просто фізична потреба материнства, і щоб почати зивати своє гніздо. А у чоловіка інші мотиви. По-перше, втома від холостяцького життя, від безладу у кімнатах, від трактирних обідів, від бруду, недопалків, подертої білизни, від боргів, від безцеремонних товаришів, і інше, і інше. По-друге, відчуваєш, що сім'єю жити вигідніше, здоровіше і економніше. По-третє, думаєш: ось підуть дітлахи, — я помру, а частина мене все-таки залишиться на світі ... щось на зразок ілюзії безсмертя. По-четверте, спокуса невинності, як у моєму випадку. Крім того, бувають іноді і думки про придане. А де ж любов-то?» — так О. Купрін від особи героя повісті «Гранатовий браслет» — генерала Аносова висловив поширену у суспільстві думку про шлюб⁵. Адже справді, найчастіше до одруження підштовхувала санкціонована суспільством необхідність створити сім'ю.

По досягненні дівчиною шлюбного віку, перед всією її родиною, а насамперед перед її батьками поставали питання: як вдало видати дочку заміж, як знайти відповідного шлюбного партнера, як влаштувати її шлюб, тим самим забезпечивши своїй дитині щасливе майбутнє. Часто дівчата свідомо йшли на шлюб із вигідним, заможним, здебільшого старшим чоловіком, нехтуючи приязню менш вдалих претендентів, а також і особистими почуттями. Леся Українка у ряді оповідань яскраво змалювала типові образи таких панночок. Наприклад, Софійка Турковська — дочка управителя, яка була гарненькою та «розумною дитиною», мило співала романси, зважила, що «він досить приємний, той князь. По всьому видно, що аристократ: і манери, і вирази, і поведіння — все те в нього так тонко, аристократично виходить. Тільки, що не дуже молодий, але які ті молоді, що я бачила: ні один з них не вмів так гречно розмови повести, так до ладу все сказати, як той князь... Що-то як чоловік багатий: якось зовсім інший вигляд має, навіть рухи немов якісь вільніші... от як у князя... Сьогодні

* Потрібно зауважити, що був і зворотній зв'язок, адже літературні твори також впливали на формування поглядів читачів, особливо молоді.

мама спитала мене: чи хотіла б я бути багатюю? Я думаю!...». Чоловік поважного віку та високого роду — «блискуча партія»⁶. Панна Надія (з оповідання Лесі Українки «Чашка») заручилася з полковником Трубецьким, «огрядним вояком», надавши йому перевагу перед молодим не дуже заможним паничем Васильком, якому симпатизувала⁷.

Такому стану речей сприяло традиційне з покоління у покоління виховання дівчат, а також подекуди неможливість віднайти інший спосіб життя, окрім як знайти забезпеченого чоловіка, «увійти у зовсім опоряджений дім, де не буде бракувати ані одного цвяшка, ані найдрібнішої речі»⁸.

Відомий англійський філософ Джон Стюарт Міл у середині XIX ст. констатував: «Заміжжя — це та доля, що її суспільство призначає жінкам, те майбутнє, для якого вони виховуються...»⁹. «Всі жінки з дитинства виховуються в переконанні, що їх ідеальному характеру має бути притаманна покора та самозречення»¹⁰. Враховуючи повну матеріальну залежність дружини від чоловіка, а також, що увагу, пошану й задоволення всіх соціальних амбіцій жінка може отримувати лише через чоловіка, зрозуміло, що головним у всьому жіночому вихованні стало бажання зробитися привабливою для чоловіків¹¹.

Цікаво, що «палке, пристрасне» кохання взагалі не часто було мотивом для заміжжя. А подекуди сприймалося як щось непристойне, легковажне, що не належало до чеснот порядної особи. «Я не знаю що таке «любов». Я вийшла заміж, не хоруючи анітрохи на ту поетичну недугу. Я вела порядно своє господарство, виховувала як слід при божій допомозі діти, доглядала мужа, але о любові щось маячити... я мусила б того й соромитися... Коли б я не вийшла за твого вуйка, то була б вийшла за другого», — так задекларувала свої погляди тітка Павлина з твору О. Кобилянської «Царівна»¹².

Крім того, існуюча практика дошлюбного спілкування не передбачала достатньо близького знайомства. Образ майбутнього партнера складався з видимих чеснот, його суспільного статусу, походження, статків, освіченості, перспективності, зовнішності, деяких зовнішніх рис характеру, справжніх, чи удаваних, інше домальовувалося уявою. Одруження скоріше було зваженим, розрахованим, аніж імпульсивним кроком.

Марія Лучицька (уроджена Требінська) свого майбутнього чоловіка Івана Лучицького зустріла наприкінці 1874 р. у домі професора М. Ващенко-Захарченко, де вони з матір'ю бували з візитами. За три місяці вона стала його нареченою, у травні 1875 р. — вийшла заміж¹³.

Персонаж повісті Івана Франка «Перехресні стежки» Валеріан Стальський познайомився зі своєю майбутньою дружиною, відвідавши салон пані Зюзі. «Я танцював з нею мазура, панночка подобалася мені, ми балакали про байдужі речі і розійшлися. В часі другої візити ми розговорилися трохи докладніше... Ще того самого вечора я говорив з цьоцею, виявив їй, що бажав би старатися о руку панночки. Цьоця заявила, що панночка має посагу півтори тисячі і що вона не мала би проти мене нічого... Третя візита — то були рівночасно мої заручини, а місяць по тім я йшов уже до шлюбу»¹⁴. Панночка Регіна була сиротою, а далека родичка «цьоця Зюзя» була її опікункою, отже, влаштувала її заміжжя, не питаючись про уподобання панночки. І це була типова ситуація.

Героїні автобіографічної повісті Наталени Королевої «Без коріння» Ноель — освіченій дівчині із заможної і знатної київської родини батьки запропонували обрати чоловіка з кількох найбільш підходящих кандидатів. Ось які їхні чесноти було відзначено: «перший дуже знатного роду, другий — значний землевласник, князь, що до всього зробив і прегарну кар'єру. Освічений і гарний чоловік. Третій — блискучий гусар, щоправда, без титулів, але має в Петербурзі величезні зв'язки»¹⁵.

У знатних родинах шлюб міг укладатися для поріднення сімей, налагодження певних зв'язків, наближаючись за змістом до угоди, більш чи менш взаємовигідної та взаємоприйнятної, до того ж обставленої цілим рядом умовностей. Наречені не заперечували, в цьому виявлялося відповідне виховання, відданість сімейній традиції, підтримка честі роду. М. Лучицька у своїх мемуарах наводить історію одруження її дядька — старшого батькового брата. «Він посватався до дочки багатого поміщика Золотоніського повіту, заручився, було призначено день весілля, зшито придане і раптом наречений зник і більше не з'являвся. Тоді брат нареченої — офіцер, який щойно приїхав з Петербургу, відправився у дім нареченого, погрожуючи битися з ним на дуелі, примусив написати листа з вибаченнями та вдруге просити руки його сестри»¹⁶. Зрозуміло, що сім'я найменше зважала на особисте щастя дівчини, переважно піклуючись про честь родини, яка могла бути заплямована вчинком Требінського. І справді, становище молодой виявилось жахливим. Її після весілля оселили в окремому приміщенні у повній ізоляції від нової родини, свого чоловіка вона більше не бачила. Хоча врешті після трьох місяців ув'язнення їй вдалося дістатися батьківського дому. Згодом, отримавши розлучення, вона вдруге вийшла заміж.

Вдалим вважалося заміжжя дочки, якщо воно йшло на користь всій її родині, коли заможний, самостійний, незалежний зять міг взяти під свою опіку та на утримання родичів дружини, наприклад, незаміжніх сестер, малолітніх братів. Так, В. Катаєв згадує, що коли його катеринославська красуня-тітка Ніна вийшла заміж за інженера-путійця з високим службовим становищем і, за висловом бабусі, «міністерським окладом», життя всієї родини дуже змінилося. Овдовіла на цей час бабуся та її незаміжні дочки оселилися у великій, розкішній, багато обставленій семикімнатній квартирі Івана Максимовича. Цей шлюб в родині сприймався як надзвичайно вдалий¹⁷. А Олені Ляуфер — героїні твору О. Кобилянської «Людина» довелося вийти заміж, щоб забезпечити засоби існування своїм батькам та хворій сестрі¹⁸.

Коли заміжжя мало на меті порятунок всієї родини від злиднів, доводилося згоджуватися й на шлюб із чоловіком зі статками, але не з достатньо високим соціальним становищем, що сприймалося як мезальянс. Саме так, із середини ХІХ ст. розбагатілі підприємці та купці, одружуючись з дівчатами зі збіднілих дворянських родів, прокладали собі шлях до світського товариства. Так, наприклад, представник «аристократії грошей» Хомутовников з оповідання Олени Пчілки «Артишоки», який, щоправда не вмів «ані ввійти, ані сісти пристойно, ані слова сказати», дружину «обезпечив би на вік»¹⁹. Як висловився пан Свойський, «...се дух часу: дворянство не може більше держатися в

замкнених границях свого стану, воно мусить давати дедалі більше місця елементу прищлому»²⁰, часто це відбувалося саме через шлюби.

Втім, певні упередження, побудовані на відповідних нюансах суспільної стратиграфії, продовжували існувати й у більш пізній час. В. Катаєв згадував, що інша його тітка відмовила забезпеченому претенденту на її руку, оскільки його суспільний статус був недостатньо високим для освіченої та незалежної працюючої жінки. Серед тітчиних кавалерів, — зазначив письменник, — «був, як не дивно, прикажчик Мухін, шикарно вбраний красень, з шовковим галстуком та діамантовим перснем на мизинці. В ієрархії прикажчиків він займав вищий щабель, був правою рукою власника великої фірми. Їздив за товаром до Москви, яку називав — «первопрестольной», та до Санкт-Петербургу, який називав «Пітером» та навіть до Парижу. У нього були вишукано-скромні манери людини, що знає собі ціну, чиста вимова. Але не дивлячись на його безумовну перевагу перед нашою родиною щодо матеріального становища, він, все ж таки сприймався нами як людина нижчого сорту»²¹ *.

Для чоловіка одруження було певним щаблем необхідним для успішного життя. Вдалилий шлюб міг сприяти, більше того, забезпечити і кар'єрне зростання та достаток. Чоловік, одружившись, міг вважати свій дім і своє життя цілком впорядкованим, отримати більш солідне й забезпечене становище в суспільстві. Наприклад, коли персонаж повісті І. Франка «Перехресні стежки» пан Стальський отримав підвищення по службі, то пан президент суду, вручаючи йому номінаційний декрет, висунув вимогу: «Іще одно, пане Стальський, ви мусите змінити свій спосіб життя... Я би радив вам, в інтересах служби, і для вашого власного добра, оженитися»²².

Подекуди інтерес був і суто матеріальний. Сума приданого, яке отримував за дружиною чоловік, могла стати вирішальним фактором. В. Катаєв згадував: «Троюрідний татків брат, навчаючись на четвертому курсі медичного факультету Новоросійського університету, був бідним, і шукав наречену з приданим, щоби мати можливість закінчити навчання. І справді, коли вже за три роки, прозектором кафедри анатомії, пристойно вбраний, він з'явився у нас, то представив свою дружину — немолоду попівську дочку, провінційної зовнішності, з якою одружився із розрахунку, за придане у три тисячі рублів»²³. Подібна життєва ситуація змальована і в оповіданні Є. Ярошинської «Женячка на виплат»²⁴.

Студент Микола Семенюк з оповідання В. Винниченка «Заручини» отримав від свахи пропозицію знайти йому багату наречену, адже «вы, студенты, тепер все ищете, как бы побогаче...»²⁵.

Якщо дівчата до заміжжя, як правило, мешкали в родині, то чоловіки, жили окремо, це зокрема студенти, які виїхали до міста на навчання, чиновники, що отримали місце, вчителі, лікарі, котрі жили на казенних або найманих квартирах, часом потерпали від самотності та невпорядкованого побуту.

* Тітка В. Катаєва, як і його мати була генеральською дочкою.

Студент Семенюк («Заручини» В. Винниченка) мотивує власне бажання одружитися: «Встаєш уранці — самотою; їси — так само; лягаєш спати — знов. Сам раз у раз, як палець... Ет!... І ти подумай: приходжу собі додому! Мене хтось зустрічає... Ти подумай: я маю свій дім! Ти уяви собі: я найму дві, ну, може, три кімнатки... жінці, собі та їдальню...»²⁶.

Життя одруженого чоловіка передбачало зовсім інший стиль щоденного побуту. Етнограф та історик, у той час ще офіцер, Василь Кравченко писав у своєму щоденнику у 1892 р.: «Зайшов до товариша, який одружився, зразу ж тобі чай з млинчиками, з маслом, з варенням... на вечерю подають гарні гриби, котлети, я б ніколи не міг так на свої кошти пригощати, а тут в усьому вміння помітне». Далі він пише: «Андрюша одружився. Запросив на обід. Приходжу — обід смачно приготований, на столі великий самовар шумить, і сервіз тут же пречудовий... а що за чоловік до одруження був — весь в руках у жидів»²⁷.

Проте описана ситуація — це лише один бік медалі. Насправді, одруження та утримання родини вимагали набагато більше коштів ніж життя самотнього чоловіка. Про це йдеться у статті М. Глибоковського «Практическое наставление родителям для выдачи замуж дочерей, а невестам — для выхода замуж», опублікованій у журналі «Наука и жизнь» № 1 за 1890 р. і передрукованій у 2000 р., № 12. Ця стаття починається констатацією тогочасних реалій: «Всім відомо, що сьогодні видати свою дочку заміж є буквально подвигом для батьків, бо женихи бігають від наречених як від вогню, віддаючи перевагу холостому життю». Причиною цього є фінансова неспроможність чоловіків забезпечити сімейне життя. Порівнявши прибутки та витрати середньої родини, М. Глибоковський за допомогою детальних розрахунків показав, наскільки збільшуються видатки чоловіка, коли він починає утримувати дружину, а особливо, коли з'являються діти. Отже, вдалий шлюб, окрім усього іншого, передбачав принаймні стабільне матеріальне становище, оскільки постійні нестатки, пошуки засобів існування не сприяли добрим сімейним відносинам.

Герой повісті В. Винниченка «Заручини» студент Ганенко висловлюється ще гостріше: «Жінка — друг... Дурниця... вигадана слинявими хлопчиками! Жінка, черевик, горілка, пара, громовина, лампа, стіл — усе однаковий крам на потребу чоловікові. Тебе ще збиває з пантелику, що за черевик платиш ти, а за жінку ще тобі дають, як продають? Заспокойся: за черевик платиш раз, а за жінку ціле життя, годуючи її; а все-таки ти платиш... Гімназії, інститути — фабрики, де їх виробляють, родини — крамниці, де їх продають, а такі, як ти, — покупці... а покупців раз у раз обдурюють... мета в житті наших панночок — продатись, вийти заміж... Це для них все»²⁸.

Метаморфози, які відбуваються у житті одруженого чоловіка помітні в епістоляріях відомого історика-медієвіста Володимира Піскорського. Листи закоханого В. Піскорського до своєї нареченої, а потім молодій дружини, датовані 1889–1891 рр., сповнені натхненності і оптимізму²⁹. За чотири роки, він має на утриманні, крім дружини, двох дітей, важко працює, і все одно відчуває нестаток коштів. У листі до дружини від 08.10.1895 р. читаємо: «Що стосується мого душевного настрою, то мені, внаслідок безперервності моєї праці, що

залишає дуже мало часу для їжі і навіть сну, важко дати звіт в ньому. Словом, я до певної міри нагадую машину, що працює за даним шаблоном... Бідні і ви — нема у вас тих зручностей, яких ви потребуєте і яких ви заслуговуєте»³⁰.

У щоденнику Є. Чикаленка зустрічаються відомості щодо скрутного матеріального становища його знайомих письменників. Зокрема, у записі від 10 листопада 1909 р. згадується, що Сергій Єфремов заробляє літературною працею 50–75 руб. на місяць, але «він нежонатий, живе аскетом, а чоловікові з родиною на такі гроші прожити не можна»³¹; у записці від 14 грудня 1909 р. ідеться, що Олександр Олесь зміг «перевезти до Києва жінку й улаштуватися з родиною... лише коли «Українська Хата» стала сплачувати йому 100 рублів [на місяць]»³². Про Володимира Винниченка 15 березня 1909 р. зазначено: «треба ж з чогось жити, пишучи багато по журналах, заробляє не більше 50–60 руб. на місяць, на які ледве можна прожити самому, а коли вже чоловік захоче завести сім'ю, то хоч з голоду помирай»³³.

Суспільне становище чоловіка автоматично визначало і роль яку жінка відігравала в суспільстві — «пані докторова», «пані радникова», «пані професорова». Дружина була зацікавлена в кар'єрному зростанні чоловіка, від цього безпосередньо залежало матеріальне благополуччя родини. Отже, визначальним у вдалому шлюбі було матеріальне й суспільне становище чоловіка. Походження, врода та зв'язки дружини, гроші й майно, які давала їй сім'я, визначали вдалого шлюбного партнера для чоловіка. Важливою була бездоганна репутація, яка складалася з багатьох аспектів і мала постійно підтримуватися, що вимагало значних регулярних зусиль.

Через залежне майнове та правове становище жінки, вдале заміжжя становило чи не єдиний спосіб її самореалізації. Взагалі становище жінки було залежним — спершу від батьків, далі від чоловіка. Для молодої людини, особливо для дівчини воля батьків, чи опікунів у виборі партії для одруження була беззаперечною і обумовлювалася законом. Хоча шлюб без батьківського благословення не анулювався, але батьки мали право позбавити за непослух спадку.

Наталена Королева, описавши випадок, коли знайома їй дівчина, яку примушували вийти заміж за нелюба, покінчила з життям, зазначила: «У ті часи дівчат — ба навіть і юнаків — не питалися, як би вони хотіли влаштувати своє життя. Батьки знаходили того чи ту, що їх уважали «доброю партією» призначали день весілля, й цим усе було вирішене»³⁴.

Коли Є. Чикаленко у 1883 р. вирішив взяти шлюб із дівчиною Марією Садик, курсисткою, з Лубенщини і повідомив про це дядька, той запротестував, маючи намір одружити його з їх далекою родичкою, що мала 1200 десятин землі*. Тим не менш, вони «повінчалися, разом з другою парою, його приятелем Вержбицьким, відгуляли весілля, накупивши горілки, пива, шинки та ковбаси. Товариш по гуртку Соколов грав на гітарі, і всі вечір провели в співах та

* Після смерті батька Є. Чикаленко виховувався в родині батькового брата, дядько був його опікуном і розпоряджався родинними статками.

танцях». Далі Є. Чикаленко пише: «Не діставши від дядька допомоги, наша родина прожила на невеличкий запас жінчиних грошей, а тоді поїхали до її родичів на Лубенщину, де дружина мала сім десятин землі, які дістала у спадок»³⁵ *. Лише згодом, коли дядько побачив, що небіж обходиться без його допомоги, він примирився з цим шлюбом, «прислав своє благословення та гроші»³⁶.

Звичайно для студента, чи дрібного чиновника з маленькою платнею, городянина, який не мав жодних інших додаткових прибутків, відмова батьків у грошах була дієвим чинником для послуху у справах одруження.

Але у середовищі радикально налаштованої молоді посилювалося прагнення до незалежності, самостійності. Лікар — один з персонажів п'єси Лесі Українки «Блакитна Троянда» зауважив реалії часу (п'єса написана 1896 р.): «Врешті, тепер, по-модному, ніяких роз'яснень родичам не полагається, тільки в один прекрасний день прийде панночка і скаже: «Подивіться, тіточко, чи гарно на мені шлюбна сукня лежить? Мені се треба знати, бо завтра моє вінчання». У своїх спогадах Антоніна Трегубова — заміжня сестра Ольги Хоружинської зазначала: «Франко, листуючись з моїм чоловіком, попросив засватати йому Ольгу, але у нас не було звичаю втручатися в таку інтимну справу дорослої вже людини, і чоловік запропонував йому звернутися до самої Ольги»³⁷. Ольга на той час уже мала 22 роки.

Особи жіночої статі, молодші 21 року могли отримувати окремий вид на проживання лише за згодою батьків чи опікунів, заміжні жінки, незалежно від їх віку — лише за згодою чоловіка. За законом від 2 червня 1897 р. вид на проживання міг бути виданий жінці, якщо місцезнаходження її чоловіка було невідомим або він страждав божевіллям і лише за розпорядженням місцевого губернатора, градоначальника чи обер-поліцеймейстера. Існування дружини, яка не мала окремого паспорта, цілком залежало від доброї волі чоловіка. Наприклад, В. Кравченко у своїх щоденниках описує ситуацію, коли жінка з гарної родини, котра вийшла заміж за п'яницю, мусила тікати від чоловічої сваволі до батьківського дому, а він щоразу з поліцією повертав її. Врешті вона мала переховуватися з дитиною, маючи на руках із документів лише атестат про закінчення гімназії. Недарма А. Чехов у своєму іронічному нарисі «Руководство для желающих жениться», кепкуючи з таких сімейних порядків і подібного ставлення до дружини, написав: «Женившись, будь с женою строг и справедлив, не давай ей забываться и при каждом недоразумении говори ей: “Не забывай, что я тебя осчастливил!”»³⁸.

Залежному становищу жінки багато в чому також сприяло визнання церковного шлюбу єдиною формою шлюбу, згідно з якою дружина була зобов'язана всюди слідувати за своїм чоловіком, і, згідно із судовим рішенням, примушена зробити це. Для того, щоб отримати паспорт, дружині був потрібен дозвіл чоловіка. Авторитарність підтримувалася максимальним ускладненням

* Є. Чикаленко зазначив: «літом я працював у полі так, що сусіди певні були, що я селянський син».

розлучень, навіть при повній неможливості спільного життя подружжя. Персонаж повісті І. Франка «Перехресні стежки» Стальський мав можливість безкарно тиранити свою дружину, усвідомлюючи її цілковиту залежність: «Ти говориш, що покинеш мене... Ну, і куди ти дінешся? Тітка не прийме тебе... Знаєш добре, коли б ти покинула мене, се був би скандал і для мене... і я вжив би всіх правних способів, щоб привести тебе назад додому, а надто був би змушений розголосити, що ти покинула мене на те, щоб віддатися неморальному життю, — і тобі була б загороджена дорога до всякого заняття, тебе не прийняли би в жаден чесний дім. Адже ти в моїх руках, тим більше, що й посаг твій тітка віддала в мої руки, і я як твій муж разом також і твій опікун, щонайменше доти, доки ти неповнолітня»³⁹.

Є. Чикаленко у своїх «Спогадах» наводить досить кумедний випадок. Якось його було запрошено на весілля. Віддавалася за «богослова» Клеоповського його похресниця, небога Перешорського панка Полтарескула. Батько молоді помер, лишивши їй 50 десятин землі. Під час весілля зчинився галас. «Богослов», випивши, почав гостро вимагати від молоді, щоб вона переписала на нього свою землю. Молода з обуренням і страхом розповіла про це матері й дядькові. Водночас виявилось, що Клеоповський не мав священницького сану, а був усього лише дяком. Обурена рідня вигнала молодого з весілля, що продовжувалося з тиждень і яке бідоласі довелося спостерігати здалеку. Справа дійшла до губернатора, який написав справнику, той — до пристава, а пристав послав урядника робити слідство, чому родичі не пускають жінку до чоловіка. Молода заявила, що чоловік погрожував їй вбити, коли вона не переписе свою землю на нього і вона боїться з ним жити. Втім, і за таких обставин духовне начальство не хотіло давати їм розводу. Тільки після смерті Клеоповського, аж через десять років, жінка дістала право знову взяти шлюб⁴⁰.

Порушення жінкою подружньої вірності могло призвести до тюремного ув'язнення⁴¹. Такий порядок охоронявся церквою ідеологічно і державою законодавчо.

Проте у другій половині XIX ст. у суспільстві, власне в суспільній свідомості, спостерігаються помітні зміни, пов'язані з новим становищем жінки та руйнуванням старих сімейно-побутових відносин. Наприкінці століття патріархальний ідеал пасивної, покірної жінки, «замкненої у вузькому колі інтимних і родинних інтересів», поступово втрачає свою привабливість. Працююча жінка з інтелігентної родини стає явищем поширеним. Цьому також сприяє можливість отримати освіту і здобути певний фах. Збільшилася кількість жіночих гімназій, в тому числі приватних, відкриваються численні курси, де готують стенографісток, друкарок, акушерок, фельдшерів, виховательок фребелівських дитячих садків, що у той час набули популярності.

На початку XX ст. освіченість жінки вже належала до чеснот нареченої. Освічена жінка могла активно допомагати чоловікові у його праці, а також дати належне виховання та початкову освіту дітям. Пані Марко «вдовиця по лікарю» («Царівна» О. Кобилянської), про свого чоловіка казала: «Він женився зі мною з поважання і тому що в мене було образование. ...його прикувало моє обра-

зовання і пересвідчення, що я одна гідна виховувати його сина...»⁴². Навіть купецька донька з оповідання В. Винниченка «Заручини» — «й богатая, й красивая... свой дом й двадцать тысяч» і навіть «образованная, сдала экзамент», висловлюючи свої вимоги до майбутнього нареченого, свою «освіченість» вважала за додатковий «бонус»⁴³.

Відомий економіст С. Гулішамбаров зазначив: «...В останнє півстоліття (тобто друга пол. XIX ст. — *О.В.*) вступила на всесвітній ринок ще нова жива сила — жінка. Раніше вона діяла лише у вузькій сфері родинного вогнища. Новий світ подарував людству дві маленькі машинки — швейну та друкарську, якими особливо легко скористалися жінки. Відтоді жінка починає успішно і повсякчасно конкурувати з чоловіками, що послужило до здешевлення виробництва»⁴⁴.

Можливість жінки забезпечувати себе матеріально, існувати незалежно і самостійно, не виходячи заміж, або роз'їхавшись із чоловіком (офіційне розлучення, як зазначалося вище, залишалося складним), збільшення участі жінок у професійній діяльності, підвищення рівня їх освіти, розвиток культури в містах — все це порушувало старий патріархальний порядок матримоніальної поведінки⁴⁵.

«...Зустріли пані Соколовську, жінку директора одеського пансіону, — читаємо у спогадах Є. Чикаленка від 1881 р., — вона розійшлася з своїм чоловіком, вступила на Київські акушерські курси при університеті, щоб придбати собі професію, з якої можна було б самостійно жити»⁴⁶.

Київський журналіст С. Ярон згадував, що у 80-х рр. у міську управу була прийнята на службу жінка, на неї дивилися як на диво. Але дуже скоро в управу почали надходити прошення про прийом на службу від інтелігентних жінок та дівчат, які потребували засобів для існування. Їм було відмовлено, а разом звільнено і першу. Пізніше, в 90-ті рр., жінок стали повсюдно приймати на службу, хоча, як зауважив журналіст, «керувалися зовнішністю»⁴⁷.

У своїх щоденниках (за 1896 р.) В. Кравченко теж згадує «дочку генерала, колишнього коменданта П'ятигорська, двадцяти семи років, у пенсне, із шляхетною поставою, що залишила родину та влаштувалася працювати до монополії»⁴⁸. Вона жила у важких умовах, у сирому помешканні при лавці, власноруч прала свою білизну⁴⁹.

На початку XX ст. влаштуватися на роботу для жінки було вже цілком природним. У щоденниковому записі В. Кравченка за 1903 р. читаємо: «Був ревізор Четет, і просив мене як завідувача складу дати одній пані місце писаря на складі. Вона нещодавно віддалася за якогось урядовця з казенної палати. Він іде на службу, а їй скушно сидить самій». І коментує далі: «А де я пороблю тих місць!». Адже тут уже працювали конторська писарка та бухгалтерка⁵⁰.

Потрібно зазначити, що багато хто із сучасників у другій половині XIX ст. зі схваленням відносилися до залучення жінок до професійної діяльності: «У наш час жінка міських станів сама прагне придбати собі більш самостійне становище не тільки в родині, а й у суспільстві. І треба визнати, що вона в цьому своєму прагненні вступила на правильний шлях: вона бореться за труд, намагається полегшити турботи про неї батька, брата, чоловіка, і тим завоювати собі незалежність»⁵¹.

Традиційне виховання та освіта дівчини з гарної родини передбачали знання мов, уміння танцювати, співати, грати на музичних інструментах, вишивати, малювати. Втім, у пореформений період все більше жінок намагалося опанувати іншу науку. Дівчата почали цікавитися природничими та математичними науками, читати філософську літературу, займатися самоосвітою, прагнули отримати роботу і знайти своє місце в житті не лише за рахунок шлюбу. Проте у 60-ті рр. XIX ст., та й пізніше, у Російській імперії жінки не мали можливості отримувати вищу освіту вдома. Українські панночки з повісті Олени Пчілки «Товаришки», дії якої відбувалися у 60-х рр., відправилися студіювати медицину за кордон, до Цюріхського університету. Героїня повісті Люба Калиновська, отримавши диплом у Цюріху, закінчила ще акушерські курси у Відні, повернулася до України і отримала місце фельдшериці у селі, недалеко від її помістя⁵².

Дуже часто бажання дівчини здобути вищу освіту зустрічало опір з боку батьків, яких відлякувала мода на жіночу емансипованість, що асоціювалася у них, насамперед, із зухвалою поведінкою, і недоречним зовнішнім виглядом їхніх дочок. І. Франко зазначав, що формальні атрибути не вичерпують справжньої емансипованості загалом: «Женщина, котра думає, працює над своєю просвітою, трудиться для других, інтересується всім, що високе і красне, всіми тими освободжуючими ідеями, які порушують сучасних людей, і старається по своїй змозі приноровлювати своє життя до них, т.є. жити власним трудом, не стаючись нікому тягарем, і думати власною головою, — така женщина есть у мене емансипована, т.є. свобідна, хоч вона цигар не курить, кіс не обстригає, з мужчинами не п'є і попід боки не водиться. Котра ж всю свою емансипацію покладає тільки в таких і подібних формальностях, тота не есть нічим більше, як малпою, т.є. так само не свобідною, як і тисячі тих гусочок, що весь вік не зробили і не подумали нічого на власну руку»⁵³.

Ніна Василенко про свою матір, уроджену Сторожевську (1879 р.н.), згадувала, що «вона отримала не традиційне жіноче виховання того часу, а виросла людиною з яскравою індивідуальністю, принциповою і наділеною високими моральними якостями». Її батько мав «прогресивні ліберальні погляди і намагався прищепити дочці любов до науки, природи та самостійності». Закінчивши в Петербурзі Бестужевські курси, наприкінці 90-х рр. вона повернулася до Києва і стала заробляти приватними уроками⁵⁴.

Сторожевська, захоплена ідеями рівноправ'я, як і інші жінки, котрі займалися революційною діяльністю, одягалася майже у чоловічий одяг, коротко підстригала своє чудове волосся, будь-який вияв кокетства вважала міщанством. Стосунки визнавала лише товариські. За Костянтина Василенка вона вийшла заміж, захоплюючись його романтичним образом ідейного борця та революційного ватажка. Обидва перебували у Лук'янівській тюрмі, коли вона згодилася на його пропозицію і відправилася за ним у висилку до Сибіру, де вони обвінчалися⁵⁵. Але така лояльність батьків була радше винятком. Тітка Наталки

* У подальшому цей шлюб не виявився міцним, К. Василенко покохав О. Трєбінську, з якою проживав у фактичному шлюбі до самої смерті.

Верковичівни («Царівна» О. Кобилянської) всіляко намагалася завадити племінниці відійти від усталеного стилю виховання дівчат і була переконана, що навіть читання книжок є шкідливим для дівчини заняттям, вважаючи більш доречним шиття та вишивання. Крім того, плата за освіту дівчині вважалася зайвою і непередбачуваною витратою для родини. Панночка Софія з «Меланхолійного вальсу» О. Кобилянської мусила покинути студіювання музики, оскільки вуйко, який утримував їх із матір'ю, вирішив сам одружитися і не міг далі оплачувати їй навчання, бо мав тепер забезпечувати і власну дружину⁵⁶.

Мачуха на прохання Ноель дозволити продовжувати навчання після випуску з Інституту шляхетних дівчат (Наталена Королева в образі Ноель змалювала саму себе) відповіла: «Як вийдеш заміж, зміниш прізвище, то можеш собі студіювати рішуче все, що хочеш, — хоч камарсацію, хоч фортифікацію»⁵⁷.

Щоб вивільнитися з-під влади родини й отримати можливість виїхати за кордон на навчання дівчата інколи вдавалися до фіктивного шлюбу. Загальновідома історія видатного математика Софії Корвин-Круковської (Ковалевської), якій довелося фіктивно вийти заміж щоб мати змогу отримати освіту за кордоном. Марія Лучицька (уроджена Требінська) згадувала, що також в юності мала намір відправитися за кордон здобувати освіту. Вона підготувалася самостійно до екзамену в Цюрихський університет, але мати не дозволила їй самій їхати закордон, а також відмовилася її супроводжувати. Сказала: «Вийдеш заміж, роби що хочеш». Підгаєцький, вчитель гімназії, котрий винаймав у родини Требінських флігель, запропонував фіктивний шлюб. Завадила лише випадковість — мама дізналася про наміри, прочитавши записку і пояснила всю легковажність її дій. Адже вони з цим Підгаєцьким були ледве знайомі. І не відомо як саме він би вчинив, отримавши на правах чоловіка повну владу над молодістю дівчиною⁵⁸ *.

Є. Чикаленко у «Спогадах» розповідає, що коли він навчався у Харківському університеті, то отримав разом з кількома приятелями пропозицію від Юлія Буніна (брата письменника Івана Буніна) одружитися фіктивно з однією панною — генеральською дочкою, яка хотіла навчатися на курсах та батьки її не пускали, а тому «вона рішилася взяти шлюб з ким-небудь, щоб увільнитися від гніту батьків і, діставши від чоловіка окремий паспорт, бути вільною людиною». Є. Чикаленко відмовився, бо якраз знайшов собі наречену по серцю. Далі він зазначив, «пропозиція ця нас не здивувала, бо в ті часи такі фіктивні одруження практикувалися часто»⁵⁹ **.

Ситуація змінюється наприкінці XIX — на початку XX ст., із відкриттям вищих навчальних закладів для жінок. В Україні Вищі жіночі курси були відкриті у Києві, Харкові та Одесі. Професорсько-викладацький склад універ-

* У подальшому вона реалізувала свій інтелектуальний потенціал в якості дружини-помічниці І. Лучицького.

** Студент, що врешті фіктивно одружився з цією дівчиною, видав їй окремий паспорт. Але тим часом молоді люди закохалися одне в одного і стали жити родиною. Наскільки щасливим чи вдалим виявився цей шлюб важко сказати. Подальша їх доля Є. Чикаленкові була невідома.

ситетів і курсів був однаковим. Як правило, на Вищих жіночих курсах працювали найпрогресивніші викладачі, нерідко — на громадських засадах.

Нарешті, закон від 12 березня 1914 р., відмінюючи ряд обмежень для заміжньої жінки, затверджує вже фактично існуючу практику. За новим законом жінка має право отримати окремий від чоловіка вид на проживання, поступати на державну службу без згоди чоловіка, вступати до навчальних закладів і, навіть, може зобов'язуватися векселями.

У кожному окремому випадку ставлення суспільства, зокрема чоловіків до жіночого рівноправ'я, визначалося певним культурним рівнем, освітою, вихованням, тощо. Історик В. Піскорський перебуваючи у Лісабоні у 1910 р. безперечно, схвально відзначив у листі до дружини особливості тамтешнього життя: «Жінки тут користуються рівноправністю з чоловіками у багатьох організаціях: вони мають доступ у всі вищі навчальні заклади — в університет, Лісабонський політехнікум, медичну школу. ... Серед жінок чимало докторів медицини практикуючих. Вони беруть активну участь у політичному житті»⁶⁰.

Персонаж оповідання С. Черкасенка пан Сохальський сам прищепив своїй дружині сучасні погляди про рівні права жінки і чоловіка, «поважав її право на волю, навчив любити волю». Врешті його дружина у несподіваний спосіб скористалася своєю свободою, покинула його з маленькою дочкою і поїхала з інженером, бо «тут її життя було надто вже нудне та буденне»⁶¹.

У суспільстві, власне в середовищі різночинної інтелігенції, стверджується уявлення про шлюб як про союз двох людей, пов'язаний не лише почуттями, але й товариськими відносинами однодумців, соратників і співробітників. Так, поруч із Борисом Грінченком завжди знаходилася його дружина Марія Миколаївна, що допомагало їм вистояти в непростій життєвій ситуації. Вони взяли шлюб на початку 1884 р. Згодом Борис Дмитрович писав: «...Жінка моя з того часу стала мені вірним товаришем у всіх моїх заходах і в багатьох важких і важких працях»⁶². Про це читаємо і спогадах Є. Чикаленка: «Дружина його [Б. Грінченка] родом московка теж була щирою українкою і писала під псевдонімом М. Загірня дуже добрі книжечки для народу»⁶³. Науковими інтересами чоловіка переймалася Марія Лучицька, працюючи разом з ним і знайшовши у цьому своє призначення. Своє захоплення медициною та природознавчими науками М. Лучицька, вийшовши заміж, змінила на зацікавлення історією. Вона займалася перекладами наукових праць, які могли знадобитися І. Лучицькому для його наукової діяльності, і навіть самотужки опанувала для цього шведську мову; редагувала його статті. Протягом життя Марія Лучицька була вірною незмінною помічницею свого чоловіка⁶⁴. Загальновідомий і той факт, що вибираючи дружину, Іван Франко шукав освічену дівчину, яка могла би стати йому помічницею. О. Хоружинська була випускницею Інституту шляхетних дівчат, слухачкою Вищих жіночих курсів. У своїх спогадах А. Трегубова — сестра Ольги Хоружинської згадувала щодо одруження Ольги з І. Франком: «Ми питали, чи в силі вона поєднувати піклування про сім'ю з допомогою Франкові в його громадській та літературній справі»⁶⁵. В іншому місці вона зазначала:

«Заслуга сестри, що вона виховала помічників та розмовників своєму чоловікові. Франко був задоволений своєю сім'єю і дітьми»⁶⁶.

Нові погляди на шлюб у молодшого покоління задекларовані в листі В. Винниченка, адресованому Є. Чикаленко, датованому 30.10.1911 р. «Женився я, себто зійшовся з женщиною, від котрої хочу мати дітей, вже більш як півроку, але до цього часу не міг нічого певного сказати, бо цей час був часом пробного шлюбу. Ми ще не знали одне одного і не могли сказати чи зможемо заснувати сім'ю. Жінка моя — жидівка, але ми погодилися, що сім'я буде українською і ми будемо мати дітей тільки тоді, коли мати їх підготується остільки, щоб вони були виховані українцями... Я хочу збудувати таку сім'ю, щоб вона відповідала своєму природному призначенню, а не приписам моралі й законів... Моя свобода нічим не зав'язана, і тому я чую себе зрідненим з своєю дружиною. Коли в мене будуть діти, то я зможу свідомо і щиро сказати: ми зробили все, що могли, щоб дати громадянству корисних членів. Це є завдання сім'ї...»⁶⁷.

Ставлення до жінки, насамперед, як до товаришки, з якою їх об'єднують спільні інтереси, проголошував і М. Коцюбинський. У листі від 1 березня 1898 р., адресованому дружині він писав: «Того то, придивляючись до других, я ще більше ціню наші дружні відносини, нашу духовну єдність, яка з'являється для мене джерелом сили, виносливості і надії на краще»⁶⁸. Однак життя внесло свої поправки. Дружина письменника — слухачка вищих жіночих Бестужівських курсів — Віра Дейша протягом перших шести років шлюбу народила чотирьох дітей. Мешкала разом із осліплю матір'ю письменника та його незаміжною сестрою. Вочевидь, часу для романтичних та й дружніх стосунків у неї бракувало. М. Коцюбинський зав'язав любовні відносини з іншою жінкою, молодшою за нього на 16 років — Олександрою Аплаксіною.

В. Винниченко, представник нового українського письменництва, щоразу у своїх творах звертається, за словами Є. Чикаленка, до «обридливого полового питання»⁶⁹. Розмірковує він про подружнє життя і в «Щоденнику» (запис від 2 січня 1915 р.): «Хіба не в силі людини утворити союз з другою людиною і прожити з нею в злагоді, в обопільній допомозі й співробітництві? Ми з Кохою [Розалією Яківною, дружиною В. Винниченка] рахували сьогодні шлюби, які знаємо. І з них 60 знаємо нещасливих, 4–5 щасливих і 5–6 під сумнівом. Та хіба ми можемо поручатись за тих 4–5, що вони дійсно щасливі? Через що ж це так? Невже справді закон співжиття чоловіка й жінки є боротьба і ворожнеча?»⁷⁰. Майже те ж саме читаємо у листі М. Коцюбинського: «Коли поглянеш на чуже життя родинне — аж сумно стане. Брак кохання, нема задоволення один одним, брак гармонії та духовних інтересів, взагалі самі “браки”. Тільки одна звичка та матеріальна сторона вигодно зв'язують людей до купи. Коли б не це — здається, розійшлись в різні сторони. Живуть разом тільки по інерції»⁷¹.

Криза старого інституту шлюбу широко обговорювалася у суспільстві. «Всі тепер пишуть... сучасна форма шлюбу оджила свій вік» — казав Штифтик — персонаж оповідання Спиридона Черкасенка «Шлюбна проблема» — «Правдивий шлюб се поки ти кохаєш, а кохання — момент. Утворили собі люди

тюрму, назвали її законний шлюб та й нидіють у ній до самої смерті. Се ж пошлість, гидке міщанство... інтелігентна людина має це розуміти»^{72*}.

У суспільній свідомості відбулися поступові зміни. Оскільки офіційне розлучення залишалося дорогим і складним, почастишали роз'їзди подружжя. Окреме проживання, як і раніше, офіційно не вважалося законним, але у суспільній практиці зустрічається дедалі частіше.

У своїх спогадах Яків Жданович вдається до подробиць родинного життя свого друга відомого українського археографа В. Модзалевського, який, розійшовшись зі своєю дружиною, залишив її в Києві та переїхав до Петербурга з її сестрою Наталією Лаврентіївною. Зауважимо, що друга незаконна дружини цілком була прийнята у колі друзів і колег. Проте офіційне розлучення було неможливе, оскільки чоловік мусив взяти провину на себе та відбутися епітимію. Наслідком цього став би скандал у кадетському корпусі, де на той час В. Модзалевський робив кар'єру. Крім того чоловік мав давати гроші на утримання покинутої дружини. В даному випадку Орест Левицький, який став на захист залишеної Шури, вимагав сплатити їй п'ять тисяч рублів. Більше того, коли б при розлученні в консисторії стало відомо, що він живе у позашлюбному зв'язку із сестрою своєї дружини, це б загрожувало йому позбавленням деяких прав та навіть і тюремним ув'язненням⁷³.

Ніна Василенко згадувала: «У 1912 р. батьки розійшлися. Тато не жив з нами, хоча продовжував піклуватися про мене. Мама і тато зберегли зовнішньо дружні стосунки. Офіційно шлюб вони не розірвали». Костянтин Василенко фактично став чоловіком Олени Требінської і залишався з нею до кінця життя. З іншою жінкою, не в офіційному шлюбі, прожив решту життя Є. Чикаленко. У суспільстві спостерігається більш лояльне ставлення до «незаконних» дружин, становище їх не є безвихідним. Вони прийняті в своєму середовищі. Так само жінки, які зважилися піти з сім'ї, працювати і жити незалежно від чоловіка не засуджувалися суспільством. Таким чином завдяки демократизації моралі суспільна думка усталила суспільну практику.

Протягом буквально кількох десятиліть на рубежі XIX–XX ст. під впливом загальних змін, що відбувалися в середовищі прогресивно налаштованої частини суспільства, уявлення про шлюб зазнали певної трансформації. Переважно це було пов'язано з поступовими змінами у становищі жінки і ставленні до неї у суспільстві, посиленням середнього класу, що становив основу міського населення. Отже, нові суспільні уявлення передбачали свідомий підхід до створення родини та народження дітей, шлюб між ровесниками, працюючу жінку, яка

* Інститут шлюбу, зокрема юридичні та релігійні аспекти, шлюбне право на початку XX ст. були предметом вивчення фахівців. Авторами юристами детально розглядалося сімейне законодавство Російської імперії, зміни у ньому, існуюча практика, робилися порівняння із законами інших європейських країн. [Загоровский А.И. Курс семейного права. — Одесса, 1902; Тютрюмов И.М. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов. Книга первая. О правах и обязанностях семейственных. — СПб., 1910].

здатна забезпечувати себе; шлюб, позбавлений національних упереджень, більш вільні розлучення.

¹ Новиков В.В. Социальная психология. — Москва: Изд. Ин-та Психотерапии, 2003. — С. 264.

² Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. — К.: Темпора, 2010. — С. 156.

³ Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О. Новікова, І.С. Пічугіна. — К.: фонд «Відродження», 1997. — С. 324.

⁴ Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. — С. 151.

⁵ Куприн А.И. Гранатовый браслет // Повести и рассказы. — Москва: Художественная литература, 1986. — С. 332.

⁶ Українка Леся. Жаль // Зібрання творів у 12 тт. Т. 7. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 39–101.

⁷ Українка Леся. Чашка // Там само. — С. 26–28.

⁸ Кобилянська О. Царівна // Твори в двох томах. Т. 1. — К.: Дніпро, 1983. — С. 101.

⁹ Міл Дж. Поневолення жінок // Про свободу: Есе / Пер. з англ. — К.: Основи, 2001. — С. 394.

¹⁰ Там само. — С. 380.

¹¹ Там само. — С. 380–381.

¹² Кобилянська О. Царівна. — С. 33.

¹³ Лучицкая М.В. Мемуары. — Москва, 2003. — С. 63.

¹⁴ Франко І. Перехресні стежки // Міські повісті: Вибране / Упоряд. В. Агеєва. — К.: Факт, 2008. — С. 196.

¹⁵ Королева Н. Без коріння // Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? — Дрогобич: Відродження, 2007. — С. 200.

¹⁶ Лучицкая М.В. Указ. соч. — С. 40.

¹⁷ Катаев В. Разбитая жизнь, или волшебный рог Оберона. — Москва: Советский писатель, 1983. — С. 364–365.

¹⁸ Кобилянська О. Людина // Повісті. — К.: Радянський письменник, 1955. — С. 39.

¹⁹ Пчілка Олена. Артишоки // Твори. — К.: Дніпро, 1971. — С. 167–168.

²⁰ Там само. — С. 166.

²¹ Катаев В. Указ. соч. — С. 351.

²² Франко І. Перехресні стежки. — С. 194.

²³ Катаев В. Указ. соч. — С. 353.

²⁴ Ярошинська Є.І. Женьчяка на виплат // Українська новелістика кінця ХІХ — початку ХХ ст. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 345–348.

²⁵ Винниченко В.К. Заручини / Краса і сила. Повісті та оповідання. — К.: Дніпро, 1989. — С. 191.

²⁶ Там само. — С. 178–180.

²⁷ Кравченко В. Щоденники. — Відділ рукописів ІМФЕ, ф. 15–1/7, арк. 4.

²⁸ Винниченко В.К. Заручини. — С. 182.

²⁹ Піскорський В.К. Вказ. праця. — С. 237–246.

³⁰ Там само. — С. 249–250.

³¹ Чикаленко Є.Х. Щоденник. Т. 1. — К.: Темпора, 2004. — С. 73.

- ³² Там само. — С. 80.
- ³³ Там само. — С. 91.
- ³⁴ Королева Н. Київська Мотря // Без коріння. Во дні они. Quid est Veritas? — С. 610.
- ³⁵ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — Нью-Йорк, 1955. — С. 139.
- ³⁶ Там само. — С. 140.
- ³⁷ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Хроніка 2000. — № 51/52. — С. 638.
- ³⁸ Чехов А.П. Руководство для желающих жениться. — Санкт-Петербург: Азбука, 2012. — С. 9.
- ³⁹ Франко І. Перехресні стежки. — С. 200–201.
- ⁴⁰ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — С. 161–163.
- ⁴¹ Гончаров Ю.М. Семейное право Российской империи XIX — начала XX вв. // Вестник Барнаульского юридического института МВД РФ. — Барнаул, 2003. — С. 3–13.
- ⁴² Кобилянська О. Царівна. — С. 159.
- ⁴³ Винниченко В. Заручини. — С. 191.
- ⁴⁴ Гулишамбаров С.И. Всемирная торговля в XIX веке. — Санкт-Петербург, 1898. — С. 186.
- ⁴⁵ Гончаров Ю.М., Чутчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX — начала XX в. — Барнаул, 2004. — С. 133.
- ⁴⁶ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — С. 109.
- ⁴⁷ Ярон С. Киев в восьмидесятых. Воспоминания старожила. — К., 1910. — С. 204.
- ⁴⁸ Кравченко В. Щоденники, ф. 15–1/7, арк. 139.
- ⁴⁹ Там само, арк. 142.
- ⁵⁰ Там само, арк. 45.
- ⁵¹ Желобовский А.И. Семья по воззрениям русского народа в пословицах и других произведениях народного творчества. — Воронеж: Тип. В.И. Исаева, 1892. — С. 63. — Цитовано за: Гончаров Ю.М., Чутчев В.С. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX — начала XX в. — С. 133.
- ⁵² Пчілка Олена. Товаришки // Твори. — С. 29–124.
- ⁵³ Франко І. Листи 1874–1886 // Збірка творів у 50 т. Т. 48. — К., 1986. — С. 431.
- ⁵⁴ Василенко Н.К. Спогади // Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. В 2 ч. Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 167.
- ⁵⁵ Там само. — С. 168.
- ⁵⁶ Кобилянська О. Меланхолійний вальс // Твори у 2 т. Т. 1. — С. 458.
- ⁵⁷ Королева Н. Без коріння. — С. 200.
- ⁵⁸ Лучицкая М.В. Указ. соч. — С. 62.
- ⁵⁹ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — С. 136.
- ⁶⁰ Піскорський В.К. Вказ. праця. — С. 276.
- ⁶¹ Черкасенко С. Нескінченна поема // Твори в 2 т. Т. 2. — К.: Дніпро, 1991. — С. 157.
- ⁶² Грінченко Б. Автобіографія // Твори в 2 т. Т. 1. — К.: Вид-во АН Української РСР, 1963. — С. 568–571.
- ⁶³ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. — С. 308.
- ⁶⁴ Лучицкая М.В. Указ. соч. — С. 64.
- ⁶⁵ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової. — С. 637.
- ⁶⁶ Там само. — С. 643.
- ⁶⁷ Чикаленко Є.Х. Щоденник. — С. 177–178.

⁶⁸ Я так поріднився з тобою / Упоряд.: О. Єрмоленко та ін. — К.: Ярославів вал, 2007. — С. 160.

⁶⁹ Чикаленко Є.Х. Щоденник. — С. 69.

⁷⁰ Винниченко В. Щоденник. Т. 1: 1911–1920 / Редакція, вступна стаття і примітки Григорія Костюка. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. — С. 277.

⁷¹ Я так поріднився з тобою. — С. 160.

⁷² Черкасенко С.Ф. Шлюбна проблема // Твори в 2 т. Т. 2. — С. 282.

⁷³ Жданович Я. Воспоминания о Вадиме Модзалевском // Киевский альбом: Исторический альманах. — Вып. 5. — С. 89.